

İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNİN BATI DÜNYASINA ETKİLERİYLE İLGİLİ TARTIŞMALARı DAG NIKOLAUS HASSE ÜZERİNDEN OKUMAK

Selahattin AKTİ*
E-mail: selakti@comu.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5464-8740>

Citation/©: Akti, S. (2020). İslam düşünce geleneğinin Batı dünyasına etkileriyle ilgili tartışmaları Dag Nikolaus Hasse üzerinden okumak. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 10, 29-47.

Öz

Müslüman bilim insanları tarafından yapılan araştırmaların çoğunda İslam medeniyetinin Avrupa'yı bilim ve felsefede etkilediği genel kabul görmektedir. Ancak Müslümanların Batı'daki meslektaşları arasında bu konuda tam bir mutabakatın olduğundan söz edilemez. Batı'da, Müslümanların özellikle Orta Çağ'da Avrupa üzerindeki bilimsel etkisini abartanların yanı sıra söz konusu etkiyi küçümseyen, hatta yok sayanların da olduğu görülür. Bu tartışmaların taraflarından biri de Alman bilim insanı Dag Nikolaus Hasse'dir. Hasse, bu alanda uzun araştırmalar yapmış bir Orta Çağ ve Yeni Çağ felsefesi ve filolojisi uzmanıdır. Hasse, konu hakkında yaptığı çalışmalarda bilimsel bir yaklaşım sergileyerek objektif olmayı başaran, vardığı sonuçları tartışmanın objesi olan kişi veya eserlerin verili ilk kaynaklarına dayandıran bir bilim insanıdır. Ona göre bugünün Batı medeniyetinin oluşumunda eski Doğu, Yunan, Roma, Yahudi ve Hristiyan kültürlerinin yanı sıra Müslümanlardan da söz edilmeli ve bu gerçek ders kitaplarında da yer almalıdır. Elinizdeki çalışma Hasse'nin bu alanda yazdığı bazı eserlerinden yola çıkarak onun, İslam düşünce geleneğinin Batı dünyasına etkileriyle ilgili tartışmalardaki pozisyonunu belirlemeye çalışır.

Anahtar Kelimeler: Arap-İslam etkisi, Dag Nikolaus Hasse, Bilim tarihi, İslam felsefesi, Orta çağ felsefesi.

* Dr. Öğr. Üyesi, ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi ABD.

READING THE DEBATES CONCERNING THE EFFECTS OF ISLAMIC INTELLECTUAL TRADITION ON THE WEST VIA DAG NIKOLAUS HASSE

Abstract

The influence of Islamic civilization on Europe in science and philosophy is generally accepted in most of the studies done by Muslim scholars. However, it cannot be said that there is a full consensus on this issue among their colleagues in the West. It is seen in the West that there are those who exaggerate the scientific influence of Muslims on Europe, especially in the Middle Ages, as well as there are those who underestimate or even ignore this effect. One of the parties of these discussions is the German scientist Dag Nikolaus Hasse. Hasse, who is an expert of Medieval and New Age philosophy and philology, has done a lot of research in this field. Hasse is a scientist who succeeds in being objective by exhibiting a scientific approach in his studies on the subject and bases his conclusions on the first sources of the person or works that are the object of the discussion. According to him, Muslims should be mentioned in the formation of today's Western civilization along with the ancient Greek, Roman, Jewish Christian and eastern cultures, and this fact should also be included in the textbooks. Based on some of his works in this field, the present study attempts to determine Hasse's position in the debates concerning the effects of the Islamic intellectual tradition on the Western world.

Keywords: Arabic-Islamic influence, Dag Nikolaus Hasse, History of science, Islamic philosophy, Medieval philosophy.

Giriş

İslam dünyasında, özellikle İslam felsefesi üzerine yapılan birçok çalışmada Müslümanların Yunan felsefesiyle tanışmaları sonrasında ortaya konulan eserlerle Orta Çağ'da, özellikle Aristo gibi unutulmaya yüz tutmuş filozofların düşüncelerine yeniden hayat verildiği ve Yunan mirasının Avrupa'ya tekrar hatırlatıldığına altı çizilir. Buna göre 10-13. yüzyıllar arası altın çağını yasayan İslam felsefesi, Yunan felsefesi ile Modern felsefe arasında bir köprü vazifesi görmüştür ve Avrupa aydınlanmasında pay sahibidir.¹ Diğer yandan felsefede olduğu gibi matematik, astronomi, coğrafya, kimya vb. alanlarda da kısa sürede büyük bir gelişme gösteren Müslümanların, Avrupalı bilim insanları üzerinde etkili olduğu ve bu alanlarda da Batı bilimine ciddi katkılar sunduğu aynı çevrelerce genel kabul görür.

---

¹ İbn Rüşd'ün Avrupa aydınlanmasındaki rolü ile ilgili bir çalışma için bkz. Karlığa, (2014). Karlığa bu çalışmada özellikle Orta Çağ ve sonrasında İbn Rüşd'ün Avrupa aydını üzerindeki etkisini felsefe, edebiyat ve resim sanatından örneklerle anlatır.

Ancak bu düşüncenin, dünyanın her yerinde aynı şekilde paylaşıldığını söylemek güçtür. Nitekim yakın zamandaki bir tartışma bunu açıkça göstermektedir. Hatırlanacağı üzere Papa 16. Benedikt'in daha önce görev yaptığı Regensburg Üniversitesi'ni ziyareti sırasında verdiği bir konferans, bütün dünyada önemli bir tartışmanın fitilini ateşlemiştir. Asıl adı Joseph Aloisius Ratzinger olan Papa'nın 12 Eylül 2006'da 'inanç ve mantık' başlığıyla yaptığı konuşmada kullandığı ifadeler, Müslümanlar arasında infiale yol açmış, Batılı bilim insanlarını da ikiye bölmüştü. Söz konusu konuşmasına Ratzinger, Bizans İmparatoru 2. Manuel Paleologus'un (1350-1425) 14. yüzyılda Ankara yakınlarında Farslı bir bilginle arasında geçen İslam ve Hristiyanlık konulu diyalogundan bahsederek başlar. "İnanç, Akıl ve Üniversiteler" üst başlığına sahip metninde Ratzinger, Bizans imparatorunun sözlerini iktibas ederek konuşmasını bu iktibasın üzerine bina eder: "*Bana Muhammed'in getirdiği bir yenilik göster, orada ancak kötü ve insanlık dışı şeyler bulacaksınız, tebliğ ettiği dini kılıçla yayma emri gibi*" (Benedikt XVI., 2006). Her ne kadar Vatikan, metnin bütününe dikkate alınmadan pasajın bağlamından kopararak paylaşıldığını ve Papa'nın kesinlikle Müslümanların duygularını zedeleyecek bir kasıt içinde olmadığını bildirirse de konferans kısa süre içerisinde dünya gündemine oturur. Tübingen Üniversitesi Retorik bölümünün sahip çıktığı ve yılın konuşması seçtiği (Uni-Tuebingen, 2020) bu konferansla ilgili yapılan tartışmalar daha sonra bir şekilde Müslümanların insanlığa katkısı tartışmasına evrilir. Aşağıda bazı örneklerine yer vereceğimiz tartışmanın taraflarından birine göre Müslümanların bilim ve felsefenin gelişimine katkısından söz edilemez. Bundan dolayı da Müslümanların Avrupa'nın gelişim ve aydınlanmasında payı yoktur.

Elbette Batı dünyasında Müslümanların Batı'ya katkısı tartışmalarında aleyhte görüş bildirenler kadar lehte olan bilim insanları da mevcuttur. Bu bilim insanlarına göre Müslümanlar özellikle Orta Çağ'da Avrupa üzerinde etkiliydiler ve astronomiden matematiğe, felsefeden edebiyata kadar birçok alanda Batı'ya katkı sunmuşlardı. Örneğin Matthias Perkams, İslam felsefe geleneğinin Avrupa üzerindeki etkisiyle ilgili kaleme aldığı ve "Arap-İslam Düşüncesinin Felsefe Tarihindeki Anlamı" başlığını taşıyan makalesini şu cümlelerle tamamlar:

"Sonuç olarak Arap-İslam düşüncesi, metodik düşünme yoluyla Avrupa felsefesini derinden etkilemiştir. (Müslüman düşünürler) Aristotelesçi-Neoplatonik ontoloji ve nedensellik ilkelerinden ayrıldıktan sonra bile önemlerini korudular. Böylece, geç Orta Çağ ve Modern düşünce için çözülmesi zor sorunları ortaya çıkaran, keskin hatlara sahip karşıtların ortaya çıkışına katkıda bulundular. Buna örnek, düşünce sisteminin çıkış noktası olarak gerçek bilgi kaynağı olan vahiy-akıl veya özgürlük-zorunluluk arasındaki ilişkilere. [...] Metodik olarak güvenilir ve bilimsel olarak rasyonel bir yaklaşım, bu tür sorunların üstesinden gelmenin en önemli yolu olarak ortaya çıktı. Böylelikle Kindî, Fârâbî, İbn Sinâ ve İbn Rüşd'ün ilk olarak vahyedilmiş İslam dini içerisinde geliştirdiği bilimsel rasyonalitenin inançlar üzerindeki önceliği, Batı Avrupa'da daha önce olduğundan daha fazla önem kazandı. Araplar tarafından sağlanan

felsefenin metodolojik temeli olmasaydı, seküler Avrupa'nın kendi imajını borçlu olduğu entelektüel dinamizm aynı şekilde ortaya çıkamazdı." (Perkams, 2013, ss. 26-27).

Batı dünyasında konuyu Perkams gibi mümkün olduğunca objektif bir şekilde ele almaya çalışan daha nice bilim insanı vardır. Hepsinin konu hakkındaki değerlendirmelerini bu kısa metin içerisinde ele almamız mümkün değildir. Bu çalışmamızda söz konusu tartışmaları hali hazırda Würzburg Üniversitesinde görev yapan ve Almanya'nın en saygın ödülleri olan Leibniz ödülü sahibi Dag Nikolaus Hasse üzerinden yürütmek istiyoruz. Elbette bu tercihimiz rastgele yapılmış bir seçime dayanmamaktadır. Hasse'nin konu hakkındaki düşüncelerine yoğunlaşmamızın gerekçesi, onun aşağıda ayrıntılarına yer vereceğimiz alan ile ilgili yapmış olduğu karşılaştırmalı çalışmalarıdır. Ancak Batılı bir isim üzerinden bu çalışmayı yürütmemizin başka nedenleri de vardır. Bunlardan bir tanesi de Batılı bilim insanlarının alanda yaptıkları araştırmaların İslam düşünce geleneği üzerine çalışmalarını sürdüren Türkiye'deki akademik çevreler için bazı durumlarda geçmişleriyle aralarında bir köprü görevi görebildiği gerçeğidir. Nitekim unutulmaya yüz tutmuş veya eserleri kaybolmuş bazı Müslüman düşünürlerin eserleri yüzyıllar sonra Batılı bazı araştırmacıların çalışmaları sonucunda gün ışığına çıkarılmış ve okuyucuyla buluşturulmuştur. Hellmut Ritter'ın İstanbul kütüphanelerinde yıllarca süren çalışmaları (Taşcı, 2008) buna örnek olarak verilebileceği gibi İbn Rüşd ile ilgili Batı'da yıllardır devam eden projelere şöyle bir göz atılması bile ne demek istediğimizi anlatmaya yetecektir.² Değişen parametreler günümüzde İslam düşünce geleneği alanında çalışmalarını sürdüren araştırmacıların artık Batılı meslektaşlarını dışarıda bırakarak bir çalışma yürütemeyeceği gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Zira bir ayağı Yunan felsefesinin Yunanca ve Latince kaynaklarında, diğer ayağı modern felsefenin genişleyen perspektifinde yer alan günümüz Batılı araştırmacılarının yaptıkları karşılaştırmalı bilimsel araştırmalar, bizlere özgün yeni sonuçlar sunabilmektedir. Bir kısmı eleştirel de olan bu çalışmaları dikkate almadan İslam âleminde İslam düşünce geleneği üzerine yapılacak çalışmalar, geleneği tekrar ve onu açıklama gayretinin ötesine geçemeyecektir. Zira İslam dünyasında yapılan çağdaş çalışmalar çoğu zaman üzerinde çalışılan filozofun Batılı ve Doğulu kadim kaynaklarından bağımsız olarak

² İbn Rüşd ile ilgili son yıllarda dikkat çeken bir çalışma Prof. Dr. Andreas Speer ve Prof. Dr. David Wirmer yönetiminde sürmekte olan *Averroes Edition* adlı projedir. *Averroes Edition* projesi Köln Üniversitesine bağlı *Thomas-Institut*'de sürdürülmektedir. Söz konusu proje, 1931 yılında H. A. Wolfson yönetiminde *Medieval Academy of America*'da başlatılmış olan ve *Averrois opera* adındaki daha büyük bir projenin Almanya ayağını oluşturmaktadır. 2016 yılında başlayan ve 25 yıl sürmesi beklenen *Averroes Edition* projesi İbn Rüşd'e ait eserlerin Arapça orijinali ile elde bulunan tüm Latince ve İbranice tercümelerinin karşılaştırmalı edisyonunu tamamlamayı hedeflemektedir. Projenin resmi web sitesi için bkz. (Averroes Edition, 2020). Diğer yandan aynı enstitünün İbn Rüşd ile ilgili bir başka çalışması da *DARE* (Digital Averroes Research Environment) adındaki projedir. Bu proje kapsamında 32 ülkedeki 152 şehrin 193 kütüphanesinde bulunan 636'sı Latince, 497'si İbranice ve 120 tanesi de Arapça olmak üzere İbn Rüşd'e ait el yazması orijinal ve tercüme eserler arşivlenmiştir. Söz konusu eserlerin dijital nüshalarının bir kısmına projenin resmi web sitesi üzerinden erişmek mümkündür. Resmi web sitesi için bkz. (DARE, 2020).

İslam felsefesinin kendi iç dinamikleri göz önünde tutularak yapılmakta ve bu yüzden istenilen düzeye ulaşamamaktadır. Bu alandaki bir diğer eksiklik ise özellikle Rönesans sonrası felsefi gelişimin yeterince takip edilemiyor olması ve bundan dolayı eskiyi ve yeniyi karşılaştıracak özgün çalışmaların da ortaya çıkamıyor olmasıdır.

Makalemizin amacını şu şekilde toplamak mümkün görünmektedir: Her ne kadar Müslüman düşünürlerin geçtiğimiz 12 asırda ortaya koymuş oldukları düşüncelerin Batıyı etkilediği ve bundan dolayı da Batının gelişiminde Müslümanların pay sahibi olduğu iddia edilse de bu konuda çağdaş batılı araştırmacılar arasında tam bir mutabakatın sağlanabildiği söylenemez. Bu makalenin amacı, sözü edilen iddiayı Batılı bir araştırmacı olan Dag Nikolaus Hasse üzerinden değerlendirmektir. Hasse, bu alanda yapılan ve dâhil olduğu polemiklerde tarafını net bir şekilde ortaya koyabilmiş bir bilim insanıdır. Bu amaçla önce Hasse'nin hayatı ve çalışmalarıyla ilgili kısa bir bilgi verilecek, ardından İslam düşünce geleneğinin Batıya etkileriyle alakalı Batı'daki tartışmalar onun kaleminden çıkan yayınlar temel alınarak değerlendirilecektir. Ancak bunu yapmadan önce önemli bir ayrıntının altını çizmekte fayda vardır; ülkemizde "İslam Felsefesi" şeklinde isimlendirilen geleneğin farklı ülkelerde farklı adlandırmaları vardır. Nitekim Almanca kaynaklarda, söz konusu gelenek için yazım dilinin Arapça olmasından mütevellit bazen sadece "Arap felsefesi" denilirken bazen de "Arap-İslam felsefesi" denildiği görülür. Hasse de eserlerinde "Arap felsefesi", "Arap etkisi" vb. ifadeleri kullanır ve bununla bir etnisiteyi kastetmediğinin altını çizer. Zira ona göre Arapça ile kaleme alınan söz konusu geleneğin içerisinde Arapların yanı sıra Türkler, Farisiler, Berberiler ve diğer milletlerden düşünürler de bulunmaktadır (Hasse, 2020, ss. 226-227). Dolayısıyla makale boyunca yer alabilecek olan bu isimlendirmenin Hasse'nin eserlerinden kaynaklı olduğu bilinmelidir.

1. Dag Nikolaus Hasse ve İslam Felsefesiyle Alakalı Çalışmaları

Dag Nikolaus Hasse, Almanya'nın Bremen şehrinde 1969 yılında doğdu. 1989 yılında Göttingen Üniversitesinde Orta Çağ ve Yeni Çağ Filolojisi, Felsefe ve Arabistik alanlarında başladığı eğitimini 1993 yılında tamamladı. Amerikan Yale Üniversitesinde bir yıl geçirdikten sonra 1994-1997 yılları arasında eğitim gördüğü Londra Üniversitesi'ne bağlı Warburg Enstitüsünde doktorasını tamamladı. 2005 yılında ise Freiburg im Breisgau Üniversitesi'nde Orta ve Yeni Çağ Latin Filolojisi ve Felsefe alanlarında habilitasyon yaptı. 2005 yılından beri Würzburg Üniversitesi'nde Yunan-Arap-Latin geleneğinin bilim tarihi ve felsefesi alanlarında çalışmalarını sürdüren Hasse, 2016 yılında Almanya'nın en saygın bilim ödüllerinden olan Leibniz ödülüne layık görüldü (Uni-Wuerzburg, 2020).

Almanya'da yaptığım çalışmalar esnasında ismine sıkça rastladığım Hasse'nin Orta Çağ Latince eserlerle ilgili çalışmalarının yanı sıra İslam düşünce tarihiyle ilgili de birçok çalışması bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını değinmek faydalı olacaktır. Hasse'nin yönettiği ve devam etmekte olan üç proje özellikle ilgi çekicidir. İlki, "Arabic and Latin Glossary" adıyla internet üzerinden açık erişime sahip olan ve Arapça-Latince sözlük olarak

hizmet veren bir projedir. Sitenin ana sayfasından elde ettiğimiz bilgilere göre sözlük, Orta Çağ'da yapılan Arapça-Latince çevirilerin kelime dağarcığını temel almaktadır. Sözlüğün iki amacından biri özellikle bilimsel kelimelerle ilgili olarak Avrupa'daki Arap-İslam etkisini daha iyi anlamak olarak açıklanırken diğeri, Arapça ve Latince bilimsel metinlerin anlaşılması için araç olmak şeklinde izah edilmiştir. Henüz "İ" harfine ulaşmış olan sözlük şu an itibarıyla tıp, felsefe, teoloji, astroloji, astronomi, matematik, optik, botanik ve zoolojiyi kapsayan Orta Çağ'da yapılmış Arapça-Latince çevirilerden 42 kaynağa dayanmaktadır (Arabic and Latin Glossary, 2020).

Hasse'nin yönettiği göze çarpan bir diğer proje ise "Arabic and Latin Corpus" adıyla yine internet üzerinden açık erişime sahip bir çalışmadır. Bu çalışma 10-14. yüzyıllara ait Arapça-Latince çevirilerin dijital bir külliyyatıdır. Bu külliyyat oluşturulurken iki amacın güdüldüğü dikkat çekmektedir; bunlardan ilki, özellikle metin, çevirmen ve yazarların içinde yer aldığı kapsamlı bir veri tabanı oluşturarak Avrupa'daki Arap-İslam etkisine dair anlayışın gelişmesine katkıda bulunmak iken, ikinci amaç ise bu metinlerin mümkün olduğunca alıntı yapılabilir dijital baskılarını sağlamak olarak açıklanmış. Hala geliştirilmekte olan külliyyat an itibarıyla içlerinde el-Kindî (ö. 866?), Sâbit ibn Qurra el-Harrânî (ö. 901?), Zekeriyâ er-Râzî (ö. 925), Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037) ve İbn Heysem (ö. 1040) gibi isimlerin de yer aldığı filozoflara ait Arapça orijinal ve Latince çeviri olmak üzere toplam 36 dijital metinden oluşmaktadır (Arabic and Latin Corpus, 2020).

"Ptolemaeus Arabus et Latinus" adlı proje Hasse'nin yönettiği ve onun Bavyera Bilimler Akademisi çatısı altında sürdürdüğü bir başka çalışmasıdır (Ptolemaeus Arabus et Latinus, 2020). Online erişime açık olan ve 2016 yılında başlanan projenin amacı Batlamyus'un astronomi ve astroloji alanlarındaki metinlerinin ve bu metinlerle ilgili materyallerin Arapça ve Latince versiyonlarının ortaya çıkarılması ve basılması olarak tanımlanmıştır. Bu kapsamda Batlamyus'un eserlerinin yanı sıra MS. 1700 yılına kadar ona atfedilmiş eserler ve onun eserlerini yorumlayan Latince ve Arapça çalışmalar da oluşturulan külliyyata dâhil edilmiştir. Durum böyle olunca bu proje kapsamında özellikle İslam felsefe tarihinin önemli düşünürlerinin de bu alanda kaleme aldıkları orijinal dildeki eserlerine çevrimiçi ulaşabilmek mümkün hale gelmektedir. Bu düşünürler arasında bir önceki projede saydığımız isimlerin yanı sıra Ebu'l-Hasan Ali bin Rıdvân el-Mısırî (ö. 1068) Nasîrüddin Tûsî (ö. 1274), Kutbeddin Şîrâzî (ö. 1311), Nizâmüddîn Hasen en-Nîsâbürrî (ö. 1329?) ve Ahmed ibn Yûsuf el-Ṭûlûnî (ö.?) gibi düşünürlerle rastlamak mümkündür.

Hasse'nin Arap-İslam felsefesiyle ilgili dikkat çeken en önemli eserlerinden bir tanesi de kendisine 2018 yılında Sheikh Zayed Book Award ödülünü kazandıran *Success and Suppression: Arabic Sciences and Philosophy in the Renaissance* adlı kitabıdır. Hasse'nin bu kitabın dışında yazdığı diğer üç kitap da yine Arap-İslam felsefesi ile ilgilidir.³ Kariyerinin

³ Sonuncusu kendisine Sheikh Zayed Book Award ödülünü kazandıran Dag Nikolaus Hasse'nin, tamamı İslam düşüncesiyle alakalı olan kitap listesi şu şekildedir: D. N. Hasse (2000). *Avicenna's De Anima in*

başında İbn Sînâ ile ilgili eserler⁴ kaleme alan Hasse'nin daha sonra İbn Rüşd'ün⁵ yanı sıra Arap-İslam düşünce birikiminin Batı üzerindeki etkileriyle ilgili eserler de kaleme almış olduğu görülür. Arap-İslam felsefesini de içinde barındıran Orta Çağ felsefesi, filolojisi ve bilim tarihiyle ilgili Hasse'nin eserlerinin tamamına tek tek değinmek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından, İslam düşünce geleneğinin Batı'ya etkileriyle alakalı Hasse'nin görüşlerini ele alacağımız ilgili bölümde bu eserlerin bir kısmına atıf yapmakla yetineceğiz.

2. İslam Düşünce Geleneğinin Batıya Etkileriyle Alakalı Batı'daki Tartışmalar ve Dag Nikolaus Hasse

Hasse'nin kendini İslam düşüncesinin Batı'ya etkileyip etkilemediğiyle alakalı olarak Batı'da yapılan tartışmaların içerisinde bulması bir tesadüf değildir. Zira çalışmalarını Orta Çağ felsefesi üzerinde yoğunlaştıran ve kendini o dönemde kaleme alınmış Latince eserler ve bunların muhtemel kaynaklarıyla ilgili araştırmaların içinde bulan Hasse'nin, meydana

---

the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul, 1160-1300. London/Turin: The Warburg Institute - Nino Aragno Editore; (2006). *Urzeugung und Weltbild: Aristoteles - Ibn Ruschd - Pasteur*. Hildesheim / Zürich / New York: Georg Olms Verlag; (2010). *Latin Averroes Translations of the First Half of the Thirteenth Century*. Hildesheim/Zürich/New York: Georg Olms Verlag; (2016). *Success and Suppression: Arabic Sciences and Philosophy in the Renaissance*. Cambridge: Harvard University Press.

- 4 Doktora çalışmasından üretilen ve yukarıda zikrettiğim *Avicenna's De Anima in the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul, 1160-1300* adlı kitabından hariç Hasse'nin İbn Sînâ ile ilgili birçok derleme çalışması ve makalesi mevcuttur. Editörlüğünü yaptığı derlemeler: *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Physics and Cosmology*, Berlin / Boston: de Gruyter, 2018; *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Metaphysics*, Berlin / Boston: de Gruyter, 2012. Makaleler: "King Avicenna: The Iconographic Consequences of a Mistranslation", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 60 (1997), 230-243; "Aristotle versus Progress: The Decline of Avicenna's De anima as a Model for Philosophical Psychology in the Latin West", *Was ist Philosophie im Mittelalter? (Miscellanea Mediaevalia 26)*. Hrsg. J. A. Aertsen. Berlin/New York, 1998, 871-880; "Avicenna on Abstraction", *Aspects of Avicenna*. Princeton: Princeton Papers: Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies, vol. 9, 2001, 39-72; "Avicenna's 'Giver of Forms' in Latin Philosophy, Especially in the Works of Albertus Magnus", *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Metaphysics*. Hrsg. D.N. Hasse und A. Bertolacci. Berlin / Boston: de Gruyter, 2012, 225-249; "Avicenna's Epistemological Optimism", *Interpreting Avicenna: Critical Essays*. Hrsg. P. Adamson. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 109-119.
- 5 Hasse'nin *Latin Averroes Translations of the First Half of the Thirteenth Century* ve *Urzeugung und Weltbild: Aristoteles-Ibn Ruschd-Pasteur* adlı kitaplarından başka İbn Rüşd ile ilgili birçok makalesi vardır: "Aufstieg und Niedergang des Averroismus in der Renaissance: Niccolò Tignosi, Agostino Nifo, Francesco Vimercato", *Herbst des Mittelalters? Fragen zur Bewertung des 14. und 15. Jahrhunderts (Miscellanea Mediaevalia 31)*. Hrsg. J. A. Aertsen, M. Pickavé. Berlin: de Gruyter, 2004, 447-473; "The Attraction of Averroism in the Renaissance: Vernia, Achillini, Prassicio", *Philosophy, Science and Exegesis in Greek, Arabic and Latin Commentaries*. Hrsg. P. Adamson, H. Baltussen, M. W. F. Stone. London: School of Advanced Study, 2004, Bd. 2, 131-147; "Arabic Philosophy and Averroism", *Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*. Hrsg. J. Hankins. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 113-136; "Averroica secta: Notes on the Formation of Averroist Movements in Fourteenth-Century Bologna and Renaissance Italy", *Averroes et les Averroismes juif et latin (Textes et études du moyen âge 40)*. Hrsg. J.-B. Brenet. Turnhout: Brepols, 2007, 307-331; "Averroes' Critique of Ptolemy and its Reception by John of Jandun and Agostino Nifo", *Averroes' Natural Philosophy and its Reception in the Latin West*. Hrsg. P.J.J.M. Bakker. Leuven: Leuven University Press, 2015, 69-88.

alanın uzmanı olmayan popülist yaklaşımlara terk etmesi beklenemezdi. Nitekim 19 Haziran 2008 tarihinde *Frankfurter Allgemeine Zeitung* gazetesinde çıkan bir köşe yazısında Hasse (2008, s. 40), Papa 16. Benedikt'in yukarıda zikredilen konuşmasını kendisine rehber edinen ve İslam dinini eleştiren Fransız tarihçi Sylvain Gouguenheim'i kıyasıya eleştirir. Hasse, *Le Monde* ve *Le Figaro* gibi gazetelerin Gouguenheim'in (2008) *Aristote au Mont Saint-Michel. Les racines grecques de l'Europe chretienne* (Mont Saint-Michel'de Aristoteles. Hristiyan Avrupa'nın Yunan kökenleri) adlı kitabını selamlamalarını şaşkınlıkla karşılar. Yine, *Libération* ve *International Herald Tribune*'de yazan eleştirmenlerin daha temkinli olmakla beraber Gouguenheim'a hayranlıklarını gizlemiyor olduklarını ifade eder. Ancak Hasse'nin de dâhil olduğu ve içlerinde Alain Boureau, Kurt Flasch, Carlo Ginzburg ve Ruedi Imbach gibi farklı ülkelerden 56 tarihçi ve filozofun yer aldığı bir topluluk, bu durumu protesto ederek, 30 Nisan'da *Libération*'da yayınlanan bir bildiri ile Gouguenheim'in tezlerine karşı olduklarını deklere ederler. Aynı günlerde aşırı sağcı internet sayfaları ise söz konusu deklarasyonu "Fetva" diye adlandırarak karşı saldırıya geçerler (Hasse, 2008, s. 40).

Peki, Papa 16. Benedikt'in Regensburg konuşmasından sonra ortaya çıkan ve Papa'nın, Avrupa'nın kimliğinin Yunan aklı ve Hristiyanlık'tan oluştuğu şeklindeki düşüncesini teyit eden Gouguenheim'in Batı basınında bir infiale sebep olan kitabında ileri sürdüğü tezler nelerdi? Hasse, Gouguenheim'in tezlerini kısaca şu şekilde özetler:

"Gouguenheim'in en çarpıcı tezleri şu şekilde özetlenebilir: Birincisi, Araplar Yunan eserlerini tercüme ettiyse de Yunan bilimi İslam dünyasında her zaman yabancı bir cisim olarak kaldı. İkincisi, Arap dilinin yapısı şiir ve din için mükemmel olmakla beraber felsefe ve bilim için öyle değildir. Üçüncüsü, İslam dünyasının Orta Çağ Hristiyan dünyası üzerindeki etkisi önemsiz ve marjinaldir." (Hasse, 2020, s. 226).

Hasse'ye göre Gouguenheim'in kitabı gayri ciddi ve ideolojik olmanın yanı sıra aldatıcı bilgilerle cilalanmıştır. Bunun başlıktan bile anlaşılabilirliğini ileri süren Hasse, başlıkta kullanılan ve Aristoteles'in Yunancadan tercümelerinin yapıldığı Mont Saint Michel manastırının Gouguenheim tarafından Arapçadan tercümelerin yapıldığı Toledo'ya karşı bir panzehir olarak sunulduğunu belirtir. Ancak Gouguenheim'in söz konusu manastırda Aristoteles tercümelediğini söylediği Jakop von Venedig, alana hâkim tüm araştırmacıların yakından tanıdığı önemli bir çevirmendir ve onun bir zamanlar Mont Saint Michel manastırında olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur. Dahası Gouguenheim'in gereğinden fazla önem atfettiği Normandiya'daki manastır, Hasse'ye göre Chartres veya Paris ile karşılaştırılabilecek bir ilim merkezi değildir. Onun önemi döneme ait birtakım tercümelemleri barındırmasından gelmektedir. Ancak Gouguenheim dürüst davranmayarak orada bulunan Yunanca tercümelemlerden söz ederken Arapça tercümelemlere hiç değinmez. Dahası, Arapçadan yapılan tercümelemlerin 13. yüzyılda başladığı bilindiği halde Gouguenheim, Arapçaya değinmemek için araştırmasını 8-12. yüzyıllar arasına teksif eder.

13-16. yüzyıllar arasında yapılan çalışmalara değinirken de Yunanca kaynaklı olanlara yoğunlaşıp Arapça kökenli olanlara gözlerini kapar. Arapçadan gelen birikim olmasaydı da Avrupa başarırđı iddiasını ileri süren ve bunun için Albertus Magnus'un (ö. 1280) zooloji ve botanik alanlarındaki eserlerini örnek gösteren Gouguenheim'a Hasse'nin cevabı nettir. Hasse, Gouguenheim'ın Albertus Magnus'un ilgili eserlerinin bir sayfasını bile açıp okusa, onların, Arapça kökenli bilimsel kavramlarla dolu olduğunu göreceğini belirtir. Zira o dönemde Arap düşünörlere sık sık yapılan atıflar bir kalite göstergesiydi. Ona göre Gouguenheim'ın kitabını skandal yapan şey, onun kültürel ırkçılığı ve ideolojik programıdır. Gouguenheim için önemli olan, neomuhafazakar Katoliklerin propagandasını yaptığı, rasyonel Yunan-Hristiyan medeniyetine karşı irrasyonel Arap-İslam medeniyeti söylemine sahip bir antagonistik blok inşa etmektir (Hasse, 2008, s. 40).

Hasse'nin Gouguenheim ile yaşadığı polemikle ilgili verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra onun Arap-İslam düşüncesinin Batı üzerindeki etkisiyle ilgili fikirlerine geçebiliriz. Onun bu konudaki fikirlerini ele alırken söz konusu tartışmaya dair kaleme aldığı makalelerinden seçtiklerimi kronolojik sıraya göre değerlendirmeye çalışacağım. "Arap Otoritelere Karşı Hümanist Polemik" (Die humanistische Polemik gegen arabische Autoritäten: Grundsätzliches zum Forschungsstand) başlığıyla 2001 yılında yayınlanan makalesine Hasse, önemli bir tespit ile başlar. Retorik bir teknik olarak gördüğü kutuplaştırma, ona göre entelektüel akımların oluşmasında özel bir öneme sahipti ve hümanistlerde de durum farklı değildi. Hümanistler öyle ikna ediciydiler ki çağdaşları onları yenilikçi olarak görmüştü. Hasse'ye göre hümanistler hiçbir bilim dalıyla tıp ile ilgilendikleri kadar ilgilenmemişlerdi ve bu ilgiye 1530'larda en yüksek seviyesine varan Arap karşıtlığı eşlik ediyordu. Bu dönemde İbn Sînâ'ya karşı Galen, Râzî'ye karşı Hipokrat için savaş veriliyordu (Hasse, 2001, s. 65). Hasse, o dönemde Tıp biliminde yaşanan kutuplaşmalardan söz ederek İbn Sînâ yanlılarına ve karşıtlarına örnekler verir. Özellikle üzerinde durduğu isimlerden biri Arap karşıtı bir eser olan *Errata recentiorum medicorum*'ın yazarı Leonhart Fuchs'tur (ö. 1566). Her ne kadar Fuchs'un eserinde kendinden sonra gelen otoriteler tarafından hatalar bulunsa da Araplara karşı verdiği mücadeleden dolayı bu hatalar görmezden gelinir ve takdir görür. Hasse makalesinde, Fuchs'un Arap-İslam birikimine karşı verdiği bu mücadelede bilimsel bir samimiyetin olmadığını ve onun bu davranışının ardında başka bir nedenin yattığını bize açıklar. Hasse'nin tespit ettiğine göre Fuchs'un yaşadığı dönemde özellikle üniversitelerde Yunan öğretisi revaçtaydı ve işsiz Fuchs'un henüz 29 yaşında yazdığı ve anti-Arap hümanist çıkışlarla bezediğı kitabı, ona istediğı şöhreti ve önemli bir üniversitede iş bulabilmesine olanak sağlayacaktı. Fuchs'un çıkışları şöhret, çatışma ve kariyer amaçlıydı. Nitekim Fuchs, kısa sürede Tübingen üniversitesinde hem de 50 yerine 160 Gulden maaşla işe başlayacaktı (Hasse, 2001, ss. 68-72). Tıp ve botanik literatüründeki Arap etkisinin 16. yüzyılın ortalarında tamamen kaybolduğı iddiasının taraftar bulabiliyor olmasını Hasse, Arap karşıtı hümanist propagandanın hala etkili olmasıyla açıklar ve bu kişilerin eserlerinin ideolojik çarpıtmalarla dolu olduğunu ileri sürer (Hasse, 2001, ss. 78-79).

2004 yılında yayınlanan “Rönesans’ta İbn Rüşdçülüğün Yükselişi ve Düşüşü: Niccolò Tignosi, Agostino Nifo, Francesco Vimercato” (Aufstieg und Niedergang des Averroismus in der Renaissance: Niccolò Tignosi, Agostino Nifo, Francesco Vimercato) adlı kitap bölümünde Hasse, 15 ve 16. yüzyıllardaki İbn Rüşdçülüğü incelemeye alır ve onu, Orta Çağın bir mirası olarak değil o yüzyılların içinden çıkan bir fenomen olarak değerlendirir. Araştırmasını Niccolò Tignosi (ö. 1474), Agostino Nifo (ö. 1538) ve Francesco Vimercato (ö. 1571) adlı üç düşünür üzerinden sürdüren Hasse, bu düşünürlerin İbn Rüşd çalışmalarına yer verir (Hasse, 2004, ss. 451-465). Söz konusu yüzyıllarda İbn Rüşdçülüğün yükselişinin ve sonraki zamanlarda da gerilemesinin muhtemel sebeplerine değinen Hasse’ye göre o dönemde İbn Rüşdçülüğün bir akım haline gelmiş olduğunu gösteren en iyi örneklerden biri, Luca Prassicio’nun Agostino Nifo’ya fikrî saldırısı idi (Hasse, 2004, ss. 466-473). 1521 yılında Prassicio, İbn Rüşd’ün doktrinlerini yanlış tanıttığı gerekçesiyle Nifo’yu eleştirir. Hasse’ye göre bu iki yazar arasındaki polemik, İbn Rüşd’ün Aristoteles’i doğru yorumlayıp yorumlamadığı tartışması değil, bizatihi, artık bir akım haline gelmiş İbn Rüşdçülüğün idolü olan İbn Rüşd’ün doktrinlerinin yanlış anlatılıyor olmasıydı. Diğer yandan Hasse’ye göre İbn Rüşd ile yüzleşme Orta Çağın, İbn Rüşdçülüğün doktrinler bir akım haline gelmesi ise Rönesans döneminin bir fenomenidir (Hasse, 2004, s. 448).

Hasse’nin Arap-İslam etkisini araştırma konusu yaptığı bir başka kitap bölümü “13. Yüzyıl Üniversite Literatürünün Edebi Biçimi Üzerindeki Muhtemel Arap Etkisi” (Der mutmaßliche arabische Einfluss auf die literarische Form der Universitätsliteratur des 13. Jahrhunderts) başlığını taşır (Hasse, 2017) ve ilk baskısı 2011 yılına aittir. Hasse bu çalışmasına George Makdisi’nin bir iddiasını gündemine alarak başlar. Makdisi söz konusu iddiasında Batıdaki üniversitelerin hukuki yapısının Müslümanların dini vakıflarının hukuki yapısına benzediğini, kolejlerin de yapısal olarak Müslümanların medreselerine benzediğini iddia eder ve bu kurumların Batıdakilere örneklik teşkil ettiğini ileri sürer. Kanıttan yoksun olduğu gerekçesiyle Makdisi’nin bu iddiasının bilim çevrelerinde haklı olarak yankı bulmadığını belirten Hasse’ye göre, her ne kadar Yunanca ve Arapçadan yapılan tercüme içerdiği etkilemiş olsa da 12. ve 13. yüzyıllarda görülen üniversiteler Latin-Avrupa kaynaklı kurumlardır (Hasse, 2017, s. 241). Batı üniversiteleri üzerinde Arap kültürünün iki şekilde etkili olmuş olabileceğini ileri süren Hasse, bu konudaki iddiaları 1200-1265 yılları arasında telif edilmiş “De Anima” eserlerini temel alarak inceler. Hasse’nin sözünü ettiği iki etkiden ilki ilimlerin tasnifi alanında iken, diğeri o dönemde kaleme alınan eserlerin yazım tarzı, daha doğrusu formel yapısıyla alakalıydı. Hasse ilkinin kaynağı olarak Fârâbî’nin *İhsâu’l-Ulûm* adlı eserini zikreder ve yazım tarzıyla alakalı ikinci etki ile ilgili iddiaları incelemeye alır. Bu iddianın sahiplerinden biri Daniel Callus’tur (ö. 1965). Callus’a göre İbn Sînâ parafraz (metni başka sözcükler kullanarak açıklamak), İbn Rüşd ise şerh yazımında özellikle 13. yüzyıldaki üniversitelerin müfredat ve ilmi eserlerin formel yapısının şekillenmesinde etkili olmuşlardır (Hasse, 2017, ss. 242-243). İbn Rüşd’ün Aristoteles şerhlerinin 13. yüzyılın başından 16. yüzyıla kadar olan sürede Batı üniversitelerinde mükemmel bir ikincil kaynak olduğunu ve içerikle ilgili tartışmaları büyük

ölçüde şekillendirdiğini dile getiren Hasse'ye göre bu durum, tam bir başarı öyküsüdür. Ancak içerik üzerinde ileri seviyede etkili olan İbn Rüşd'ün dönemin literatürünün şekli yapıyla alakalı bir etkiye de sahip olduğu söylenebilir mi? (Hasse, 2017, ss. 243, 253). Hasse'nin bu soruya cevabı, İbn Rüşd'ün içerik üzerinde etkisi olmakla beraber dönemin yazım şeklini etkilemediği ve bu konudaki iddiaların abartılı olduğu yönündedir. Ona göre o dönemde üniversitelerde hâkim olan yazım şeklinin kaynağı 11. yüzyılda yazılan mantık eserleridir. Ancak bu durumun İbn Rüşd'ün önemini gölgelememesi gerektiğine vurgu yapan Hasse, İbn Rüşd'den 1210-1230 yılları arasında yapılan çevirilerin kendinden sonraki Batılı çalışmaları ne ölçüde etkilediğini, özellikle 1235-1240 yılları arasında bu alanda yapılan çalışmalarda patlamadan anlayabiliyoruz der. Ona göre eğer İbn Rüşd olmasaydı Batı, Aristoteles'in fikirlerini anlayabilmek için şimdikinden çok daha fazla çaba harcayacaktı. Bununla birlikte özellikle teolojik *De anima* edebiyatının tematik yapısı üzerinde güçlü bir Arap etkisi olduğunu gören Hasse, 13. yüzyılın ilk yarısının pek çok ilahiyatçısının İbn Sînâ'nın *De anima*'sından esinlendiğini ileri sürer (Hasse, 2017, ss. 255-258).

Orta Çağ'da İslam Felsefesi adıyla 2013 yılında yayınlanan bir derlemede "Latin Batı'da İslam Felsefesi Geleneği" (Die Überlieferung arabischer Philosophie im lateinischen Westen) başlığıyla ele aldığı bölümde Hasse (2013), Arap felsefesinden yapılan tercüme Batı'daki etkisini ele alır. Arapçadan Latinceye 11. yüzyılda başlayan çeviri dalgasının 12. yüzyılda İspanya'da en yüksek seviyesine ulaştığını, 13. yüzyılda güney İtalya'da devam ettiğini ve en nihayetinde Rönesans ile birlikte ikinci bir tercüme dalgasının geldiğini kaydeden Hasse, Arap felsefesinin Batı üzerindeki etkisinin 13. yüzyılda yoğun olarak görüldüğünü ve 16. yüzyıla kadar devam ettiğini ifade eder. Bu dönemdeki Arap etkisinin azımsanmayacak boyutta olduğunu ve neredeyse Batı felsefesinin tüm alanlarında kendini hissettirdiğinin altını çizen Hasse, yine de ihtiyatlı davranarak bu etkinin abartılmaması gerektiğini savunur. Zira bu dönemde Anselm von Canterbury (ö. 1109) ve Pierre Abélard (ö. 1142) gibi Arap dünyasıyla hiçbir bağı olmayan düşünürlerin varlığı ve geç skolastik dönemde Etik ve Mantık alanlarında daha önce Arap filozofların hiç ele almadığı konuları ele almış olması böyle düşünmeyi gerektirmektedir (Hasse, 2013, s. 377). Makalesini iki kısma ayırarak ilk kısmında tercüme sürecini, hangi alanlarda olduğunu ve onun etkisinin içeriğini aktaran Hasse, bu kısımdaki açıklamalarında dört önemli mütercim çalışmasını temel alır: Constantinus Africanus (ö. 1187), Dominicus Gundisalvi (ö. 1190), Gerhard von Cremona (ö. 1187) ve Michael Scotus (ö. 1232). İkinci kısımda ise Hasse, o döneme ait Arap felsefesinin en etkili 6 klasik eserini değerlendirir: Anonim eser *Liber de causis*, Fârâbî'nin *De scientiis (İhsâu'l-'Ulûm)*, İbn Sînâ'nın *De anima (Kitâbu'n-Nefs)* ve *Metaphysik* ve son olarak İbn Rüşd'ün *Büyük De anima* ve *Physik* şerhleri.

Her ne kadar Arapçadan yapılan tercüme ilk olarak 10. yüzyılda İspanya'da başladıysa da bunların daha çok Astronomi ile ilgili olduğunu kaydeden Hasse, felsefi metinlerin 11.

yüzyılın sonlarında ilk olarak İtalya'da Tunus asıllı Constantinus Africanus tarafından yapıldığını ileri sürer ve bu tercümelere örnekler verir (Hasse, 2013, ss. 378-379). Dominicus Gundisalvi, diğer mütercimlerden farklı olarak Yunan filozofların eserlerini tercüme ve şerh eden Arapça eserleri değil, doğrudan Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî gibi filozofların telif eserlerini tercüme ediyordu (Hasse, 2013, ss. 379-381). Bütün mütercimler arasında en velüd olan Gerhard von Cremona ise felsefe, astronomi, matematik, tıp, simya ve kehanet üzerine yazılmış en az 70 eser tercüme etmiştir. Onu önemli kılan bir başka ayrıntı da İslam âleminde 17. yüzyıla kadar neredeyse hiç okunmamış olan Kindî gibi müellifleri de tercüme etmiş olmasıydı (Hasse, 2013, ss. 381-383). 1300-1480 yılları arasında Arapça-Latince tercüme faaliyetinin durduğunu belirten Hasse, 1500'lü yıllarda ise Arapça eserlerin İbranice üzerinden Latinceye çevrildiğini gözlemler. Aynı yıllarda özellikle İtalyan üniversitelerinde İbn Rüşd'e karşı büyük bir ilginin olduğunu söylemek mümkünse de 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap felsefesine olan ilginin azaldığı görülür. En son yapılan İbn Rüşd baskısı 1578 yılındadır ve bu tarihten sonra üniversitelerde Arabistik bölümlerinin açıldığı yeni bir dönem başlar (Hasse, 2013, s. 385).

Makalesinin ikinci kısmında Orta Çağ Avrupa'sında en fazla etkili olmuş altı eser üzerinde duran Hasse, öncelikle yazarı bilinmeyen *Liber de causis* üzerinde durur. Hasse, önceleri *Liber de pura bonitate* (Arapçası *Kitâb fi maḥdî'l-ḥayr*) ismiyle dolaşımda olan bu risalenin, bilinen 237 el yazması ile Batı'da Arap felsefesine ait en yaygın eser olduğunun altını çizer. Ona göre bu risale, Neoplatonist Proklus'un teolojisine ait kesitleri kendi metninde derleyen, Aristoteles ile Afrodisiaslı İskender ve Plotinus'un teorilerini birleştiren ve onları tek tanrılı ve yaratılışçı bir perspektif altında toplayan, muhtemelen 9. yüzyıla ait, bilinmeyen Arap bir filozofun eseridir. Eser uzun yıllar Aristoteles'in zannedilmiş ve esere 27 tane şerh yazılmıştır (Hasse, 2013, s. 386).

Diğer yandan Fârâbî'nin *De scientiis* (*İhsâu'l-'Ulûm*) adlı eseri ile skolastikler, Hasse'ye göre, Aristoteles külliyatına dayanan ilimlere "sistemli bir giriş" yapmış oldular. Ona göre böylesi daha önce hiç bilinmiyordu. Dominicus Gundisalvi ve Gerhard von Cremona tarafından Latince'ye iki kez çevrilen söz konusu eser çok etkili olmuş, mantık veya müzik gibi müstakil bilimler hakkında bir bilgi kaynağı olarak hizmet etmenin yanı sıra Batı'da bilimlerin taksim anlayışını kalıcı bir şekilde değiştirmişti (Hasse, 2013, ss. 387-388).

Orta Çağ'da etkili olmuş bir diğer isim olarak İbn Sînâ'ya yer veren Hasse, onun *eş-Şifâ* adlı külliyatının bölümler halinde yapılan tercümelerinden söz eder. Adı geçen eserin, Latince adı *De congelatione et conglutinatione lapidum* olan ve üniversitelerin müfredatında yaygın olarak kullanılan mineralojiye ait bölümünün tercümesine ait 130 el yazmasının bulunduğu bilgisini paylaşan Hasse, İbn Sînâ'nın felsefî açıdan etkili eserleri arasında ise *De Anima* (*Kitâbu'n-Nefs*) ve *Metafizik* adlı eserlerini gösterir. İbn Sînâ'nın ruh felsefesinin, Aristoteles, Galen ve Yeni Platoncu gelenekleri bir araya getirdiğinin altını çizen Hasse, bu öğretinin, yeni kurulan üniversitelerde yaklaşık olarak 1220'lerde ruh çalışmalarını domine ettiğini ileri sürer. Ona göre Aristoteles'in aynı dönemde Yunancadan tercüme edilen

kendi *De anima*'sı bile ilk başlarda İbn Sînâ'nın çalışması kadar rağbet görmez. İbn Sînâ'nın ruhun güçleriyle ilgili hiyerarşisi, 13. yüzyılın sonlarına kadar hem teoloji hem de sanat fakültelerinde *De anima* üzerine yapılan çalışmaların tematik yapısını belirlemiş ve güçlü bir şekilde etkilemiştir. Hasse'ye göre İbn Sînâ'nın özellikle öne çıkan akıllar teorisinin yanı sıra bu dönemde etkili olmuş Peygamber öğretisi, optik, duyu ve "uçan adam" örneğiyle açıkladığı ruhun ayrı bir cevher olduğunu ileri sürdüğü teorilerinden de söz etmek gerekir (Hasse, 2013, ss. 388-389).

İbn Sînâ Hasse'ye göre Aristoteles'in *Metafizik*'inden yüzyıllar sonra, onunla karşılaştırılabilir büyüklük ve öneme sahip, peripatetik geleneğin ilk metafizik çalışmasını *Şifâ*'nın dördüncü bölümü olarak yazdı: *Metafizik (İlâhiyyât)*. Bu eser tıpkı yukarıda bahsi geçen *De anima* gibi ses getirmiş ve etkili olmuştur. İlk tercümesi 12. yüzyılda yapılan ve 13. yüzyılda yoğun ilgi gören bu eserin 13. yüzyıla ait 15, 14. yüzyıla ait 7 ve 15. yüzyıla ait 3 el yazması bulunmaktadır. Ancak Hasse'ye göre İbn Sînâ'nın örneğin varlık ile mahiyet arasındaki ayrımla ilgili olarak ortaya koyduğu teorileri, Rönesans döneminde bile, Pedro da Fonseca (ö. 1599), Benedictus Pereira (ö. 1610) ve Francisco Suarez (ö. 1617) gibi yazarlar tarafından tartışılmaya devam etti. Diğer taraftan Hasse, metafiziğin konusu tartışmalarında Albertus Magnus (ö. 1280) ve Thomas von Aquin'in (ö. 1274) İbn Rüşd'e karşı İbn Sînâ'nın fikirlerini kabullendiklerini savunur ve bu alanda yapılan tartışmalara yer verir (Hasse, 2013, ss. 390-392).

Hasse, adı geçen makalesinde son olarak İbn Rüşd'e ait iki eseri incelemeye alır. Bunlar, İbn Rüşd'ün *De anima* ve *Physik* için yazdığı büyük şerhlerdir. Hasse, İbn Rüşd'ün özellikle Aristoteles'in *De anima*, *Physik*, *De caelo* ve *Metaphysik* kitaplarına yazdığı büyük yorumların 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Orta Çağ üniversite kültürü üzerinde muazzam bir etkiye sahip olduğunu iddia eder. Aristoteles külliyyatının 1255 yılında Paris Sanat Fakültesi öğrencileri için zorunlu müfredat haline gelmesiyle, İbn Rüşd'ün yorumları da üniversitede ikincil kaynak haline geldi. Ancak buradan hareketle İbn Rüşd'ün sadece Aristoteles'in yorumcusu olarak görüldüğü sonucunu çıkarmak yanlış olur. Hasse'ye göre Batıda Averroes olarak bilinen İbn Rüşd, kendisinden alıntılar yapıldığı bağımsız bir filozof olarak okunurdu. Ancak İbn Rüşd'ün kendisini Avrupa'da meşhur eden "akılın bir olduğu" tezi, kişinin ahirette alacağı ödül ve cezayı dışlıyor gibi görüldüğü düşüncesinden hareketle teolojik olarak sorunlu görülmüş, 1270 ve 1277 yıllarında Paris'te, 1489 yılında da Padua'da piskoposlar tarafından kınanmıştır (Hasse, 2013, ss. 392-393). Sonraki dönemlerde ortaya çıkan İbn Rüşdçülük akımına kısaca değindikten sonra Hasse, İbn Rüşd'ün Aristoteles'in *Fizik*'i için yazdığı büyük yorumuna geçer. Ona göre bu eser 13. yüzyılda çevrilen Aristoteles yorumlarının en uzun olanıydı ve yalnızca fiziğin yorumunu etkilemek ve şekillendirmekle kalmadı, aynı zamanda Orta Çağ'ın sonlarına ait doğal-felsefi ve bilimsel tartışmayı da etkiledi ve şekillendirdi (Hasse, 2013, s. 394).

Hasse'nin Türkçe'ye tarafımızca çevrilen "Alkohol'dan Ziffer'a (*Alkolden Rakamlara*) - Alman Dilinin Aynasında Avrupa'daki Arap Etkisi" (Von Alkohol bis Ziffer - Der arabische

Einfluss in Europa im Spiegel der deutschen Sprache) adlı çalışması *Her Yer Orta Çağ* adlı derleme kitabın bir bölümüdür (Hasse, 2020a). Bu çalışmasında Hasse, Arap-İslam kültürünün Avrupa üzerindeki etkisini Almanca diline yerleşmiş Arapça kökenli kelimelerden seçtiği örneklerle izah eder. Söz konusu çalışmasını Hasse, 2015 yılında ARD adlı bir devlet televizyon kanalında da seyircilerle paylaşmış ve konu hakkında kamuoyunu bilgilendirerek İslam ve Müslümanlar hakkında oluşan önyargıların kırılmasında bir nebze de olsa katkıda bulunmuştu. Benzeri bir televizyon programını Hasse, “Avrupa Düşüncesinin Arap Kökenleri” başlığıyla 2017 yılında yapmıştı (Hasse, 2020b). Batı üzerindeki Arap-İslam etkisinin tartışıldığı ilmî çevrelerde aşırı iki uç olduğundan yakınan Hasse, bir tarafta söz konusu etkiyi inkâr eden, diğer tarafta bu etkiyi olduğundan fazla abartan bilim insanlarının varlığından söz eder ve adı geçen makalesinde bu alanda yaptığı çalışmaların hedefini şu şekilde açıklar:

“‘Arapçanın Etkisi’ konulu tartışma, politik tartışmaların yapıldığı bir alanda cereyan etmektedir. Gouguenheim ve benzerlerinin bu sunumda tartışılmayı gerektirecek önemli bir etkileri yoktur. Aşırılığın diğer tarafında ise Arap etkisini heyecan içerisinde abartan bazı meslektaşlar vardır: Rönesans döneminde perspektif geliştirme (Hans Belting’e göre) veya Orta Çağ’da Alman mistisizminin ortaya çıkışı (Kurt Flasch’a göre) üzerindeki etkisi gibi. Postmodern ve postkolonyal olarak bilinen diğer meslektaşlar ise bir kültürün diğeri üzerindeki etkisi hakkında konuşmanın çok sorunlu olduğuna dikkat çekecektir. Eğer kişi, Avrupa üzerindeki ‘Arap etkisinden’ bahsediyorsa, o zaman (bunu istemiyor olsa bile), daha önce hiç var olmamış iki karşı dünya inşa etme tehlikesine sürüklenmiş olmaz mı?: Biri oryantal ve diğeri oksidental-sanal bir coğrafya. Gerçeklik, gerek bugün ve gerek geçmişte çok daha karmaşık değil midir? Birbirini etkileyen kültürlerden bahsetmeyi tamamen bırakmak daha akıllıca olmaz mıydı? Bu endişeleri anlasam da hayır demek istiyorum. Dil, din veya diğer kültürel uygulamalarla birbirine bağlı olan insanlardan oluşan bir grup olarak ‘kültür’ün ortaya koyduğu bir kavram, metodolojik olarak akıllıca kullanıldığı sürece tarihçi için yararlı bir terim olmaya devam eder. Kültürel etkilerin incelenmesi sadece geçmişi anlamamız için yararlı olmakla kalmaz, aynı zamanda önemlidir. Çünkü tarihçinin en acil görevlerinden biri, hangi kişilerin ve grupların geçmişte hangi şeyleri yaptıklarını ve yapmadıklarını ayırt etmektir. İşimizi iyi yaparsak bu tür araştırmaların sonunda daha fazla tarihsel adalet ortaya çıkacaktır.” (Hasse, 2020, s. 226).

Bu açıklamalardan sonra Müslüman bilim adamlarının Avrupa üzerindeki etkisinin tam olarak anlaşılabilmesi için değişik örnekler veren Hasse konuya ihtiyatlı yaklaşır. Her iki coğrafyada aynı zaman diliminde cereyan etmiş paralel gelişmelerin, o konuda araştırma yapan kişiyi her zaman için çok zorladığını ifade eden Hasse, ele aldığı bazı örneklerle kastını okuyucuya sunmaya çalışır. Örneğin bir kurum olarak hastaneleri ele alan Hasse, özellikle 11. yüzyıldan itibaren Müslümanların yaşadığı coğrafyada bu alandaki

gelişmelerin Avrupa'ya kıyasla ne kadar önde olduğunu anlatır. Ancak Hasse'ye göre Müslümanların sağlık kurumlarında 11-12. yüzyıllarda yakaladığı başarılı modele Avrupalıların ancak 15. yüzyılda ulaşabilmiş olmasından hareketle Avrupa'daki hastanelerin Müslümanların hastanelerini model almış olduğunu iddia etmek için elimizde güçlü kanıtlar yoktur. Buna karşın Arap dünyasındaki eczacılığın Avrupa'yı ciddi bir şekilde etkilediğini ve Batı'da eczacılığın kurumsallaşmasında ve gelişmesinde bu etkinin ne denli önemli olduğunun görülmesi gerektiğini bildirir (Hasse, 2020, ss. 227, 236-238). Hasse bu iki örnekle Arap etkisiyle ilgili Batı'da yapılan tartışmaların aşırı uçlarına birer gönderme yapar. Arapların Avrupa hastanelerinin kurumsallaşmasındaki etkisi abartılmamalı, ancak eczacılıktaki mutlak üstünlükleri ve bu alanda Batıya yaptıkları katkılar da küçümsenmemelidir. Makalenin ilerleyen bölümlerinde verdiği örneklerle Hasse, Arap eczacılığının Batı üzerindeki etkisinin bilinenden de yüksek olduğunu ortaya koyar. Hasse, eczacılıktan Alkol (alkol) ve Sirup (şurup), matematikten zero (sıfır) ve algebra (cebir), ticarete magazin (Arapça mahzen kelimesinin çoğulu mahâzin'den), tara (paketin darası) ve tarif (tarife) gibi kelimeleri örnek vererek Alman dilinde günümüzde kullanılan ve pek çok insan tarafından kökeni bilinmeyen kelimelerin Avrupa dillerine Arapçadan geçtiğini anlatır. Ayrıca astronomiden verdiği örneklerle Hasse, günümüzde özellikle yaygın olan yaklaşık 250 yıldız adının % 70'inin Arapça kökenli olduğunu iddia eder (Hasse, 2020, s. 229).

Doğu ve Batı arasında Orta Çağ'daki entelektüel düzeyi her iki taraftan seçtiği iki kütüphane ile karşılaştıran Hasse, Batı adına durumu dramatik bulur. Karşılaştırmaya esas aldığı 900'lü yıllara ait iki kütüphaneden biri Aziz Gallen Manastırı Kütüphanesi, diğeri ise Endülüs Kurtuba'daki Hilafet Kütüphanesidir. Hasse, erken Hristiyan Orta Çağ'ının en önemli kütüphanelerinden birine sahip olduğunu söylediği Aziz Gallen Manastırının ana kütüphanesinin katalogunda toplam olarak 426 başlığın listelendiğini kaydeder. Ancak Arap Endülüs tarihçilerinin bildirdiğine göre aynı dönemde Kurtuba Hilafet Kütüphanesinin 44 cilt halinde kataloglanmış 400.000 başlık içerdiği söyleniyordu. Hasse, 400.000 sayısının abartılı ve sembolik bir sayı olduğunu tahmin etsek bile o dönemde 100.000 başlığa sahip kütüphanelerin İslam dünyasında nadirattan olmadığını ifade eder. Ona göre 426 ve 100.000 başlık arasındaki fark dehşet verici ve dramatiktir. Latince dilindeki bu yoksulluğun hızlı bir şekilde giderilmesi ancak Arapçadan yapılacak tercümeyle mümkün olacaktı. O yüzden 12. yüzyıl tercüme faaliyetlerinin yoğun olduğu bir asır olarak kayıtlara geçmiştir (Hasse, 2020, ss. 230-231).

Yapılan tercüme kısa sürede etkisini göstermiş ve bilim dünyasında ses getirmişti. Hasse, Arapçadan yapılan çevirilerin Batı üzerindeki etkisini çevrilen kitapların baskı rakamlarını vererek izah etmeye çalışır ve 1700 yılına kadar Arapça eserlerin Latince baskılarına dair uzun bir kitap listesi paylaşır. Söz konusu uzun listenin tamamını burada paylaşmak mümkün değilse de bazı isimler şöyledir: Abenguefit (İbn Vâfid, Tabip): 23, Albucasis (ez-Zahrâvî, Tabip): 32, Alcabitius (al-Qabîsî, Astrolog): 13, Alfarabi (Fârâbî,

Filozof): 4, Alkindi (Kindî, Filozof, Doğa bilimci): 20, Avenzoar (İbn Zuhr, Tabip): 16, Averroes (İbn Rüşd, Filozof, Tabip): 123, Avicenna (İbn Sînâ, Filozof, Tabip): 78, Costa ben Luca (Qustâ ibn Lûqâ, Filozof, Tabip): 28, Pseudo-Geber (Câbir ibn Hâyân, Simyacı): 22, Haly Rodoan (İbn Rıdvân, Tabip): 13, Iohannitius (Hunayn ibn Ishâq, Tabip): 21, Maimonides (Mose bin Meymûn, Filozof, Tabip): 18, Mesue (İbn Mâsavayh, Tabip), Ps.-Mesue (Tabip): 76, Rhazes (Zekariyya er-Râzî, Tabip): 68 (Hasse, 2020, ss. 233-235).

Yukarıda sadece bir kısmına yer verilmiş olan uzun listenin ne anlam taşıdığını Hasse, aşağıdaki pasajıyla okuyucuya şu şekilde izah eder:

“Bu tablo, Arap yazarların kitap baskısının icat edildiği 15. yüzyılın ortalarından 1700'lere kadar olan Latince baskılarının sayısını listeler. Birçok Orta Çağ yazarının –bugün ünlü olanların bile– erken modern dönemde neredeyse hiç basılmadığı düşünüldüğünde bu rakamların anlamı daha da netleşir. Örneğin Peter Abaelard sadece bir, Roger Bacon ise iki baskıda ulaşılabilir oldu. Bu çerçevede Arap yazarların baskı sıklığı, özellikle filozof ve tabip olan İbn Rüşd (123 baskı) ve İbn Sînâ'nın (78 baskı) yanı sıra tabip olan İbn Mâseveyh (76 baskı) ve Râzî (68 baskı) için çok etkileyicidir. Bu baskıların çoğu birkaç ayrı ciltten oluşuyordu. Tabip ve filozofların yanı sıra özellikle astrologların eserleri basılıyordu, örneğin Alcabitius ve Haly filius Abenragel. Kitap basmak bugün olduğu gibi ticari bir konuydu. Matbaanın icadından yaklaşık elli yıl sonra kitap fiyatları her yerde düşmeye başladı. Satış yapmayan yazarların yeniden basılma şansı çok azdı. Bu tablo, bu nedenle, en sık basılan Arap yazarlarının, erken modern dönemin entelektüel kültürünün merkezi bir parçası olduğuna şüphe bırakmamaktadır.” (Hasse, 2020, s. 235).

Hasse'ye göre Arap-İslam bilim dünyasının Avrupa üzerindeki etkisi inkâr edilemeyecek boyuttadır. Hasse, bu gerçeğin artık okul kitaplarında da kendisine yer bulması gerektiği fikrindedir:

“Son olarak: Daha önce ‘Sennesblätter (Sinameki)’ veya ‘Sirup (Şurup)’ gibi Arapça kelimeleri bilim dilinden kaldırmak isteyen 16. yüzyıl hümanistlerinden Leonhart Fuchs'tan bahsetmiştim. Diğer birçok hümanist tarafından paylaşılan bu kabul edilemez talebin arkasında, Arapların sadece Yunanlıların eserlerini çalmış olduğu ve bilimlerin Yunanlılardan Arap kültürüne naklinde başarısız oldukları fikri vardı. Bugün bu fikrin ne kadar gerçek dışı olduğunu gördünüz. Hümanizmde [...] Arap dünyasıyla ilgili ortaya çıkan kültürel klişeler maalesef günümüze dek sürmüştür. Bu klişeler, bazı hümanistler ve ne yazık ki bugünün bazı entelektüelleri arasında kültürel ırkçılığa dönüşüyor. Bu yüzden, tabii ki, Avrupa Konseyi bu konuda haklı. Avrupa'daki Arap etkisi abartılmamalı ya da küçümsenmemelidir. Arap etkisi olmadan Avrupa, bugün Avrupa olamazdı. Ve bu (gerçek), ders kitaplarımıza da girmeli.” (Hasse, 2020, s. 243)

Sonuç

Batı medeniyetinin Orta Çağ sonrası yakaladığı ivmenin siyaset ve bilim dünyasında özellikle son iki yüzyılda bir egemenliğe dönüştüğü görülmektedir. Batılı bazı araştırmacıların söz konusu egemenliğin verdiği öz güvenle kendilerini insanlığın ortak mirası olan bilimin yegâne banisi olarak görmeleri ve özellikle doğulu kültürleri dışlamaları, birtakım tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bazen medeniyetler çatışması tartışmalarında da kendine yer bulan söz konusu dışlayıcı tavır, geçmişte Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda ortaya çıkmış zengin bilimsel birikimi de hedef alır. Ancak Batı’da, İslam medeniyetinin insanlığa bir katkısının olmadığını iddia eden araştırmacıların yanı sıra konuya salt bilimsel bir yaklaşım sergileyebilen bilim insanları da mevcuttur. Bunlardan biri de Dag Nikolaus Hasse’dir. Hasse, objektif bakış açısı ve Orta Çağ’a ait Latince ve Arapça kaynaklar ile ilgili yaptığı sayısız çalışmayla, kimilerince Almanya’nın Nobel’i gibi görülen Leibniz ödülünün kendisine verilmesinin bir tesadüf olmadığını ortaya koymuştur. Müslümanların hâkim olduğu topraklarda ortaya çıkan bilimsel birikimin Avrupa üzerindeki etkisini abartanların yanı sıra bu etkiyi aşağılayan veya yok sayan araştırmacıların olduğunu ifade eden Hasse’ye göre bu tartışmaların çözümü bilimsel yaklaşımdır. Müslüman bilginlerin geçmişte verdikleri eserlerin yazım dilinin Arapça olmasından yola çıkarak çalışmalarında İslam felsefesi veya İslam düşüncesi gibi kavramlar yerine Arap felsefesi veya Arap düşüncesi gibi kavramları tercih eden Hasse, yaptığı bilimsel çalışmaların kendisini ulaştırdığı noktada, Müslüman bilginlerin özellikle Orta Çağ’da Avrupa üzerinde ciddi etkileri olduğunu ileri sürer. Çalışmalarında verdiği düzinelerce örnekle Hasse, Batı medeniyetinin kökenleri arasında İslam’ın ve Müslümanların da yer aldığını ortaya koyar. Hasse’ye göre bu durum bir sorun değildir ve Batı, artık bu gerçekle yüzleşerek ders kitaplarında ona yer ayırmalıdır.

Kaynakça

Arabic and Latin Corpus (2020, Eylül 26). <http://arabic-latin-corpus.philosophie.uni-wuerzburg.de/index.xhtml> adresinden elde edilmiştir.

Arabic and Latin Glossary (2020, Eylül 26). <https://algloss.de.dariah.eu/?page=home&var=la&nav=i> adresinden elde edilmiştir.

Averroes Edition (2020, 29 Eylül). <https://averroes.uni-koeln.de> adresinden elde edilmiştir.

DARE (2020, 29 Eylül). <https://dare.uni-koeln.de> adresinden elde edilmiştir.

Gougenheim, S. (2008). *Aristote au Mont Saint-Michel. Les racines grecques de l’Europe chretienne*. Paris, Seuil.

- Hasse, D. N. (2000). *Avicenna's De Anima in the Latin West: The Formation of a Peripatetic Philosophy of the Soul, 1160-1300*. London/Turin: The Warburg Institute - Nino Aragno Editore.
- Hasse, D. N. (2001). Die humanistische Polemik gegen arabische Autoritäten: Grundsätzliches zum Forschungsstand. Marc Laureys u. Karl August Neuhausen (Hrsg.), içinde *Neulateinisches Jahrbuch 3* (ss. 65-79). Hildesheim/Zürich/New York: Georg Olms Verlag.
- Hasse, D. N. (2004). Aufstieg und Niedergang des Averroismus in der Renaissance: Niccolò Tignosi, Agostino Nifo, Francesco Vimercato. J. A. Aertsen, M. Pickavé (Hrsg.), içinde *Herbst des Mittelalters? Fragen zur Bewertung des 14. und 15. Jahrhunderts (Miscellanea Mediaevalia 31)* (ss. 447-473). Berlin: De Gruyter.
- Hasse, D. N. (2006). *Urzeugung und Weltbild: Aristoteles - Ibn Ruschd - Pasteur*. Hildesheim/Zürich/New York: Georg Olms Verlag.
- Hasse, D. N. (2008). Pseudowissenschaft vom Abendland: Frankreich streitet über Sylvain Gougenheim: Der Historiker betreibt islamkritische Legendenbildung am Leitfaden der Regensburger Rede. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (19. Juni 2008).
- Hasse, D. N. (2010). *Latin Averroes Translations of the First Half of the Thirteenth Century*. Hildesheim/Zürich/New York: Georg Olms Verlag.
- Hasse, D. N. (2013). Die Überlieferung arabischer Philosophie im lateinischen Westen. H. Eichner, M. Perkams, C. Schäfer (Hrsg.). içinde *Islamische Philosophie im Mittelalter - Ein Handbuch* (ss 377-400). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Hasse, D. N. (2016) *Success and Suppression: Arabic Sciences and Philosophy in the Renaissance*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hasse, D. N. (2017). Der mutmaßliche arabische Einfluss auf die literarische Form der Universitätsliteratur des 13. Jahrhunderts. Ludger Honnefelder (Hrsg.), *Albertus Magnus und der Ursprung der Universitätsidee*. içinde *Die Begegnung der Wissenschaftskulturen im 13. Jahrhundert und die Entdeckung des Konzepts der Bildung durch Wissenschaft* (ss. 241-258 ve ss. 487-491). Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- Hasse, D. N. (2020a). Alkohol'dan Ziffer'a (Alkolden Rakamlara) - Alman Dilinin Aynasında Avrupa'daki Arap Etkisi. Selahattin Akti, (Çev.) *Kilitbahir Dergisi*, 17, 224-248.

Hasse, D. N. (2020b). Die arabischen Wurzeln europäischen Denkens. ARD Alfa Campus Talk. <https://www.br.de/fernsehen/ard-alpha/sendungen/campus/talks/arabisch-wurzeln-europa-hasse-nikolaus-campus-talks100.html> adresinden elde edildi.

Karlığa, B. (2014). *Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü - İbn Rüşd*. İstanbul: Mahya Yayıncılık.

Papst Benedikt XVI. (12. September 2006). *Glaube, Vernunft und Universität - Erinnerungen und Reflexionen*. http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/de/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg.html adresinden elde edildi. (Erişim: 07.09.2020)

Perkams, M. (2013). Die Bedeutung des arabisch-islamischen Denkens in der Geschichte der Philosophie. Heidrun Eichner, Matthias Perkams und Christian Schäfer (Hrsg.), içinde *Islamische Philosophie im Mittelalter: Ein Handbuch* (ss. 13-31). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Ptolemaeus Arabus et Latinus (2020, Eylül 14). <https://ptolemaeus.badw.de/start> adresinden elde edilmiştir.

Taşcı, Ö. (2008). Hellmut Ritter. içinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 35, ss. 133-134). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Uni-Tuebingen (2020, Eylül 7). <http://www.rhetorik.uni-tuebingen.de/portfolio/rede-des-jahres/> adresinden elde edilmiştir.

Uni-Wuerzburg (2020, Temmuz 26) <https://www.philosophie.uni-wuerzburg.de/institut/allelehrsthlefrphilosophie/profdrdagnikolaushasse/> adresinden elde edilmiştir.